

ALBANLAR, YOXSAL ERMƏNİLƏR

Zaur ƏLİYEV,

*AMEA-nın Elm Tarixi İnstitutu, elmi katib,
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
zaur.aliyev@gmail.com*

AÇAR SÖZLƏR: *Albaniya, Ermənistan, kilsə, məbəd, Azərbaycan, abidə, dil.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Албания, Армения, церковь, храм, Азербайджан,
памятник, язык.*

KEY WORDS: *Albania, Armenia, church, temple, Azerbaijan, monument, language.*

Güclü tayfa birliyi quran və böyük bir ərazidə yaşayan qarqarlar qədim dövlətimiz Albaniyanın avtohton xalqlarından sayılır. Bütün qədim mənbələrdə qarqarların əsas mərkəzlərinin Qarabağın Ağdam ərazisi olduğu sübut edilir. Antik və ilk orta əsrlərdə Qarabağın bir hissəsi Qarqarlar ölkəsi adlanıb. Əsasən, indiki Qarqar çayı hövzəsində yaşamış bu tayfa qədim müəlliflərin verdiyi məlumatlara görə, alban tayfa ittifaqına daxil olub. Qarqarlar haqqında məlumat verən müəlliflər onları Qafqaz Albaniyasının ən qədim və ən iri tayfalarından biri olduğunu, ilk orta əsrlərdə Mil düzünün bir hissəsinə yayıldığını göstərirlər. Burada qarqarların özlərinə məxsus eyniadlı şəhər də mövcud olub.

1917-ci ildə nəşr edilmiş “Rus-Çin lüğəti” adlı kitabda bizi maraqlandıran bir məqam var. Belə ki, burada rus dilindən Çin dilinə “alban” sözünü “Azərbaycan” şəklində tərcümə ediblər. Bu barədə Oljas Süleymanov da öz əsərində qeyd edir [1, s.23-25].

Tarixdən məlumdur ki, Böyük İpək yolu üzərində yerləşən Azərbaycan ərazisindən bir çox dövlətlərin tacirləri və səyyahları keçib gediblər. Çinlilərin qədim salnaməçiləri də səyyah və tacirlərin dediklərini qeydə alaraq bunların əsasında öz əsərlərini yaradıblar. Bu baxımdan, dünyanın qədim tarixinin öyrənilməsi istiqamətində yunan və Avropa alimlərinin yazdıqları ilə yanaşı, ərəb, müasir İran və Çin əlyazmaları da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qafqazda yerləşən Albaniya ölkəsini bəzi xalqların adına bağlamağa cəhdlər olub. Məsələn, erməni mənbələri ərəblərə istinadən buranın “əl-Ərmən ölkəsi” kimi yazıldığını iddia edirlər. İbn Xordadbeh, əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih və bəzilərinin əsərlərində adı çəkilən “əl-Ərmən ölkəsi” barədə qeydləri özünü küləşdirməyə cəhd edirlər. Lakin bir məqamı unudurlar ki, ərəb müəllifləri Suriya-Sasanilər-Albaniya ərazilərində azsaylı xristian əhali içərisində “hay” adının olmasını da yazırlar. “Əl-Ərmən ölkəsi”nin sakinlərini isə mülayim xarakterə malik türklər adlandırırlar. “Ər-Mən” zamanla fars və ərəb dillərinə deformasiya olunan “Alban, Alpan, Alp, Ər insan” kimi qədim türk sözündən əmələ gəlib. Alp Ər Tonqa adlı türk xaqanın olması göstərir ki, “Alp” və “Ər” sözləri qədim türklərdə titulların mənası daşıyıb. Bir çox mənbə ingilis dilində olduğu üçün bəzi ölkələrdə “Ər kişi” (Ar Man) sözü kimi də qəbul edilir. 1846-cı ildə rus şərqşünası M.Yanovskinin tədqiqatlarından sonra Albaniyanın Azərbaycan olduğu bütün dünyaya bəyan edilib. Onun bu mövqeyi B.Dorn tərəfindən də qəbul olunub. Beləliklə,

Albaniyanın “Qafqaz Azərbaycanı” olması təsdiqlənib. Məsələn, XII əsr müəllifi Mxitar Qoş Rəvvadilər, Səlcuqlar, Atabəylər dövrü hadisələrindən danışarkən ölkəni yenə də Albaniya, əhalini isə azərbaycanlılar kimi qeyd edib.

Professor Zaza Aleksidzadə yazır: “V əsrin 10-cu illərində Mesrop Maştos tərcüməçi Beniaminin köməyi ilə alban əlifbası yaratdı. Çar iqamətgahı ərazisində (Faytakaran-baylakan) yaşayan əhali vahid ədəbi dil norması kimi qəbul edilmiş qarqar dilində danışır”. Deməli, Qafqaz albanları qarqarlardan törəyib və qarqar dilində danışılar. V əsrdə yaranan alban əlifbası məhz qarqar dilində tərtib olunub. Qarqarlar isə amazonlarla qonşu idilər və Azərbaycanın ilkin sakinləri hesab edilə bilərlər [2, s.106]. Mxitar Qoşun “Törə bitiyi” kitabında deyilir: “Alban əlifbası məhz qarqar (qırçaq) dili əsasında yaradılıb və bu işdə qarqar Beniaminin böyük rolu var”.

Fransız şərqşünası Ejen Bore Qafqazda bu sahədə tədqiqat aparıb və bu günə qədər öz sənədlərini üzə çıxarmayan ermənilərin məşhur Matsenadaran arxivində çalışandan sonra etiraf edib ki, ona alban dilini erməni dili kimi qələmə verməsi üçün təzyiq göstərişlər, lakin o, bunu etməyib. Bore 1838-ci ildə Fransa Elmlər Akademiyasına ünvanlandığı bir məruzəsində bildirirdi ki, əlyazmaların birində o, alban əlifbasını aşkara çıxarıb. Onun yazdığına görə, bu əlifbanın erməni əlifbası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Alban dili yeni minilliyin başlanğıcında başqa türk etnoslarının dili ilə qaynayıb-qarışma nəticəsində formalaşmış Azərbaycan türk dili idi. Tədqiqatçılar alban dilinin mənşəyini izah etmək üçün saysız-hesabsız toponim və antroponimlər üzərində etimoloji araşdırmalar aparmış və etnonimlərin etimoloji izahını vermişlər. Müasir dilimizin spesifik fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri, əlbəttə, onun xalis oğuz mənşəli olmasını sübut edir. Lakin unutmamaq olmaz ki, Azərbaycan dili təkcə oğuz dilləri qrupu əsasında formalaşmayıb və formalaşsa da bilməzdi. Hələ bu gün də dilimizdə qırçaq və qismən də karluk-uyğur qrupu dillərinin elementləri qalmaqdadır. Məşhur şərqşünas V.V.Bartold yazır: “Azərbaycan ərazisində qarqar toponimləri çoxdur. “Qarqar” və ya “Karkar” toponimi geniş işlənmə arealına malik olub. Alban dili məhz qarqar dili əsasında formalaşmış. Qarqarlar Qarabağ ərazisində yaşayan böyük tayfa idilər və onların əsas şəhəri Ağdam idi. Burada Beniamin qarqar alban əlifbasını yaradıb. Danışq dili əsasında formalaşan ilk əlifba Albaniyada danışq və yazıda istifadə edilib”. Bütün bunlar təsdiqləyir ki, bu dövr Albaniyada yazının, maarifin, məktəbin inkişaf etdiyi dövrdür. Bu barədə 1854-cü ildə Venesiyada dərc edilən yazıda qeyd edilir: “...Sonra o (Beniamin), Alban ölkəsinə yollandı, onların əlifbasını dəyişdirdi (yenilədi), tədrisatı bərpa etdi...”

O da faktır ki, qırçaq-qarqar dili Albaniyanın ədəbiyyat və dövlət dili funksiyasını yerinə yetirib. Doğrudur, əski rus-sovet elmindən gələn ənənəyə əsaslanaraq, bir çoxu qarqarları qafqazdilli xalq hesab etməkdədirlər. Azərbaycanın aborigen tayfalarının - kutilər, lullubilər, sular, turukkilər, kaslar, kaspilər, mağlar, utilər, mannalılar, madalılar, albanlar, saklar, skiflər və kimmerlərin mənşəyi qəsdən dolaşdırılır, ümumxalq Azərbaycan dilinin, şifahi və yazılı ədəbi dilimizin təşəkkül tarixi qəsdən gizlədilir.

Lakin faktlar tamam başqa şeyi diktə edir. Belə ki, gürcü alimi İ.V.Abuladze 1937-ci ildə Matedaranda tədqiqatlar apararkən XVI əsrə aid bir ermənidilli əlyazmada 52 hərflə alban

əlifbasına rast gəldiyini qeyd edir. Bu əlifbanın udi əlifbası olduğunu iddia edənlər də var. Fəqət tarixi mənbələr alban yazısının udi dili əsasında deyil, qarqar-qıpçaq dili əsasında yaradıldığını söyləməyə imkan verir və bu, mübahisəolunmaz faktdır. Üstəlik, bu gün elmə məlum olan qıpçaq dillərindən heç birində 52 səs yoxdur.

E.ə. IV əsrdən eramızın VII əsrinədək dövlətə, ən gec V əsrdən isə yazıya sahib albanlarla kiçik bir tayfa olan udilərin eyniləşdirilməsi heç bir məntiqə sığmır. Tarixçilərin qeyd etdiyi kimi, Qafqaz dillərindən, daha dəqiq desək, Nax-Dağıstan dillərindən heç biri Azərbaycan ərazisində heç vaxt ümumüsiyyət vasitəsi olmamışdır.

Albaniyanın mərkəz və aran rayonlarında əsasən türk etnoslar, Dağıstana yaxın ərazisində isə həm də Qafqaz-iberdilli etnoslar yaşayıblar. Albaniyada yerli türk dili ilə yanaşı, digər türk dili ləhcələri də (kanqar, bulqar, peçeneq, heptal/əbdəl və s.) istifadə edilib. Bu qədim və yerli türk ləhcələri tədricən alban (arran) türk dilinin yaranmasına gətirib çıxarıb.

Alban dilində ismin, eynən Azərbaycan dilində olduğu kimi, 6 halı olub. Yiyəlik hal şəkilçilərinin “-inq”, “-ınc”, yönlük hal şəkilçilərinin “-gə”, “-ğa”, təsirlik hal şəkilçilərinin isə “-nqi”, “-gi”, “-nqi”, “-ği” olduğu məlumdur. Digər hal şəkilçiləri bunlardır: “-də”, “-tə”, “-da”, “-ta” (yerlik hal) və “-dən”, “-tən”, “-dan”, “-tan” (çıxışlıq).

Miqdar sayları: bir, eki, üç, dörd (tört), beş (biş), altı, yeti, sekiz (saqiz), doquz, un (on).

Sıra sayları: burungi, ekinçi, üçüncü, törtüncü, bişinçi, altınçı və s. [p2, s.21]

Antik mənbələrdə, Herodot və Strabonun əsərlərində amazonların Qafqazdakı Keravn dağlarında yaşaması və baharda (Novruz bayramında) dağlardan enərək Qarqar düzündə qonşu qəbilə qarqarlarla nəsil artırmaq üçün görüşməsi faktı açıqlanır. Keravn (Geranuşe dağı) bugünkü Qarabağdakı Qərvənd-Camış dağıdır [3, 114-cü abzas].

Strabon daha əvvəlki müəlliflərə istinadən yazır: “Skepsisli Metrodor və Hipsikrat, həmçinin bu yerlərlə tanış olanlar məlumat verirlər ki, amazonlar qarqarların qonşuluğunda Kerauniya adlanan Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində yaşayırlar” [4, s.477].

Albaniyanın şimal-şərqində qarqar etnonimini özündə daşıyan toponimləri orta əsr ərəb müəllifləri öz əsərlərində qeyd ediblər. IX əsr müəllifi İbn Xordadbeh Qarqar şəhərinin adını çəkib.

Hətta erməni tarixçisi S.T.Eremyan da etiraf edir ki, qarqarların ölkəsi Azərbaycandır. S.V. Yuşkov, K.V.Trever qarqarları alban tayfası hesab etmiş və onların özlərini “qalqay” adlandırdıqlarını yazmışlar.

“Ursi olaraq bütün Alban düzənliyi onun dağlıq hissəsi ilə birlikdə, Araks çayından başlayaraq Hunarakert (Azərbaycanın Gürcüstanla sərhədlərində hun adını daşıyan Hunarakert və Hunan toponimləri erkən orta əsrlərdə artıq mövcud idi) adlanan qalayadək (Ağstafa zonası) Qarqar knyazlığının ərazisi idi” [5, f. I, 4].

Qaynaqlar Qarabağ bölgəsi tayfalarının alban mənşəli, bu ərazinin isə Albaniya dövlətinə məxsus olduğunu göstərir. Bütün müraciət etdiyimiz mənbələr Alban tayfa birliyinin tərkibində xüsusi yer tutan avtohton türk tayfalarının burada maddi və mənəvi mədəniyyətin yaranması və inkişafında mühüm rol oynadığını təsdiq edir. Beləliklə, antik müəlliflərin məlumatlarına istinad etsək, qarqarları şimal-şərqi Qafqazın düzənliklərində və dağ ətəklərində yayıldığını

demək olar. İlk orta əsr erməni mənbələrinə əsaslansaq, bu tayfanı Qarabağ düzündə, Kür çayından cənubda və Qarqar çayı hövzəsində lokalizə etmək olar [6, 71-74].

Qarqar etnonimi ilə bağlı coğrafi adlara, yəni Köndələn çaydan şimalda yerləşən Qərqər kəndi, Gədəbəyin yaxınlığında, Zəyəm çayın mənbəyində yerləşən Qərqər adlı yer, Samur çayının mənsəbində yerləşən Qarqar dağı və Qarabağdan başlanğıcını götürən Qarqar çayı kimi toponimlərə istinad etsək, bu tayfanın daha geniş ərazidə-cənub-şərqi Qafqazda, o cümlədən, Qarqar çayı hövzəsinə bitişik olan daha geniş ərazidə yayıldığını deyə bilərik.

Qarqarlar əvvəlcə Albaniyanın şimal sərhədlərində amozonkalarla qonşuluqda yaşayırdılar. Qarqarlarla amozonkaların münasibətləri barəsində bir müəllif fikirlərini vermək yerinə düşər: “Nə zamansa bu yerlərdə qarqar adlı ulu bir el yaşayırdı. Mavi gözlü, qızıl saçlı igidləri özlərinə ər qızlardan istəklilər seçərdi. O qızlar ki, hər birinin daş ürəyi və dəmir mətanəti qədim dünyanı heyrətə salmışdı. Deyilənə görə, Makedoniyalı İskəndər belə çox zaman onlarla üzləşməkdən çəkinirmiş. Kişi tayfasına qənim kəsilmiş bu gözəllər - amozonkalar yalnız qarqar igidlərinə könül verər, öz adətlərinə uyğun olaraq onlara ərə gedərdilər. Doğulan qız uşaqları isə qarqarlara çatırdı”. Qarqarlar, eyni zamanda bulqarlar və kəngərlər etnik bir kütlənin soyları olub [6, s.5].

Erməni Qriqoryan Kilsəsi Çar Rusiyasının əli ilə Alban Həvari Kilsəsinin ləğv edilməsinə nail olur. Bu tarixdən etibarən mübarizə erməni və gürcü kilsələri arasında başlayır. Yəni Kilsə ləğv olunanda ona etiqad edənlərin sayı barmaqla sayılacaq qədər idi. Elə bu səbəbdəndir ki, bu addım heç bir ciddi rezonansa səbəb olmadı. Ermənilər XIX əsrin ortalarından etibarən Alban kilsələrini erməniləşdirməyə və bu kilsələri erməni kilsəsi kimi təqdim etməyə başladılar. Alban kilsələri üzərinə erməni xaçının çəkilməsi və erməni dilində məlumatların yazılmasına Erməni Qriqoryan Kilsəsi şəxsən rəhbərlik edirdi. 1988-ci ildən sonra başlanan müharibə təkcə Azərbaycanın qədim torpaqlarının işğalı ilə deyil, milli-mədəni, dini abidə və dəyərlərinin də işğal olunması ilə nəticələndi. Kəlbəcər, Zəngəzur, İrəvan, Şuşa, Cəbrayıl və digər bölgələrimizdə yaşı mindən çox olan Alban monastırları ermənilər tərəfindən kilsə elan edilərək “özünüküləşdirildi”.

Ermənilər, makiavellist yanaşma ilə bir sıra siyasi hesablardan ötəri albanların mirasına sahiblənməyə çalışıblar. Bu, xüsusilə erməni tarixçilərinin ermənilərin tarixin ilk xristian dövlətini qurduqları iddiasına xristian dünyasından dəstək ala bilmələri üçün tətbiq olunan strategiyadır [7, s. 68].

Bu dəstəklə qonşu ölkələr diplomatik və siyasi təzyiq altında tutulmağa çalışılmış, beləcə, ermənilər tərəfindən albanların məhv edilməsindən 1990-cı illərdə Azərbaycan torpaqlarının işğal edilməsinə və bir milyondan çox azərbaycanlının qaçqın vəziyyətinə düşməsinə qədər ermənilər tərəfindən edilən vandal hərəkətlər ilk xristian dövlət mifologiyasının dumanlı pərdəsi arxasında ört-basdır edilməyə çalışılmışdır [8].

Ermənilərin indiki vaxtda qonşularına istiqamətli işğalçı siyasəti əsasən Ermənistan adının tarixi tərifi ilə də yaxından əlaqəlidir. “Ermənistan/Armenia” adının sərhədləri naməlum olmaqla yanaşı, Şərqi Anadolu və Cənub-Qərbi Qafqazı əhatə edən, daxili bütövlüyü olmayan coğrafiya kimi tarixdə geniş şəkildə istifadə edildiyi bilinir. Özünə “hay” deyən, “Hayk/Haik”

adlı bir atadan törədikləri əfsanəsini yaşadan və bu gün dünyanın erməni adlandırdığı millətin tarixdə coğrafi termin olaraq istifadə olunan Ermənistan/Armenia adı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bölgədə uzun illər hakimiyyət quran Assuriya, Midiya, Fars, Part yazıları ilə Ksenofonun “Anabasis”i və Strabonun “Coğrafiya”sında “hay”dan və “yüksək ölkə” mənasını verən “Hayastan”dan bəhs edilməməkdədir [9].

Ermənistan adı ilə tanınan bölgənin yerli xalqlarından olmayan və bölgə ilə əlaqədar ən qədim mənbələrdə adı keçməyən hayk tayfası daha sonra bölgənin tarixi adını etnik kimlik olaraq mənimsəmişdir [10, s.17-18]. Bənzər şəkildə, zamanla “erməni” adını alacaq olan hayk tayfası qriqoryan inancına sahib hər bir cəmiyyəti ermənilik naminə sahiblənərək bu cəmiyyətlərin sahib olduğu siyasi, iqtisadi və mədəni dəyərləri də mənimsəmə strategiyası seçmişdir. Beləcə Xristianlıq və ona bağlı olan qriqoryan etiketi erməni kimliyinin aparıcı elementinə çevrilmişdir. Bu mənada erməni tarixçi Pastırmacıyanın erməni kilsəsi haqqında dediyi sözlər (“Erməni millətinin can verilən ruhunun yenidən dünyaya gəlmək üçün yaşadığı bədəndir”) Ermənistanda dinin milliyyətin formalaşması prosesində rolunu daha dəqiq ifadə etdir.

Ermənilər bütün dünyaya albanlara məxsus monastırları öz kilsələri kimi təqdim edirlər. Bu kimi onlarla erməniləşdirilmiş kilsə və monastır göstərmək olar. Mila Avraam “International Society Projects”-də yazır ki, əgər Gürcüstanda əvvəlcə katolikos Kirion, sonra da Xəzər türkləri və Bizans imperatoru İrakli sayəsində gürcülər erməni keşişlərin həyasızlığını dəf etmişdilsə (o zamanda xəzərlər Tiflisi ələ keçirərək oradakı bütün pars hakimiyyətini məhv etmişdilər), Alban Kilsəsinin taleyi daha faciəli oldu. Gürcü Kilsəsindən fərqli olaraq, Alban Kilsəsi Qafqaz Albaniyasında “eyni dindənlik” deyərək albanları erməniləşdirməyə çalışan erməni keşişlərin təzyiqlərindən azad deyildilər.

Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, Azərbaycanda alban kilsələrinə qarşı ermənilərin işğalçı hücumları üç dövrə bölünür. Əlbəttə, Azərbaycanda qədimdən ermənilərin yaşaması fikri absurddur. Bu fikir rus və erməni müəllifləri tərəfindən tariximizə soxuşdurulan yalan informasiyadır. Əsl həqiqətdə isə ermənilərin Qafqazda güc əldə etməsi tarixi Səfəvilər dövründən başlanır. Bu dövrlərə nəzər salaq:

1) Səfəvilər dönəmində alverdən çox böyük gəlirlər əldə edən erməni tacirlərinin maliyyələşdirdikləri erməni kilsəsinin hücumlarına, təzyiqinə, təbii ki, heç bir siyasi gücü olmayan albanlar davam gətirə bilməzdilər.

2) İkinci dövr Rusiya və Sovet imperiyaları dövründə başlandı. Rusların təzyiqi ilə Alban kilsələrinin idarəçiliyi ermənilərin əlinə keçdi və nəticədə Alban Həvari Kilsəsi ləğv edildi.

1836-cı ildə rusların köməyi ilə Azərbaycanda o zaman fəaliyyət göstərən Alban patriarxat kilsəsinin ləğv olunmasına və onun mülklərinin erməni kilsəsinə verilməsinə nail oldular. Bir qədər sonra keçmiş Alban dövlətinin qərb əraziləri, daha dəqiq desək, Qarabağ regionu ermənilərin XIX əsrdə davam edən məskunlaşma siyasəti nəticəsində dövlətçiliyini və dini müstəqilliyini itirdi və həmin yerlərin əhalisinin qriqoryanlaşdırılması, yəni erməniləşdirməsi prosesi başlandı. Bu açıq həqiqət hələ XIX əsr də bəlli idi. Məşhur rus tarixçisi V.L.Veliçko

yazırdı: “Səhvən erməni adlandırılan, əslində isə erməni-qriqoryan təriqətini qəbul edən və yalnız üç-dörd əsr əvvəl erməniləşmə prosesinə qədəm qoyan əhali müstəsnaqlıq təşkil edirdi” [11, s.10].

Bunu erməni müəllifi B.İşxanyan təsdiq edərək yazırdı: “Dağlıq Qarabağda məskunlaşmış ermənilərin bir qismi yerli olub qədim Alban xalqının nəsiləri, bir qismi isə Türkiyə və İrandan qaçmış, təqib və təzyiqlərdən sığınacaq tapmış erməni əhalisidir”. Ermənilər Zaqafqaziyaya köçürülərkən onların harada yerləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilib. A.S.Qriboyedov yazırdı: “Rus ordusunun tutduğu rayonlardan - Təbriz, Xoy, Salmas və Marağadan bütün erməniləri Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürmək lazımdır. Qriboyedovun bu tövsiyəsinə əməl edilib. Şavrov isə öz əsərində qeyd edirdi ki, ermənilər erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında yerləşdirildi. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Dağlıq Qarabağ nəzərdə tutulur) və Göyçə gölünün sahillərində bu ermənilər məskunlaşdırılıb. Beləliklə, ermənilərin köçürülməsi ilə adları çəkilən ərazilərin etnik tərkibi dəyişdirilməyə başlandı.

1836-cı ildə ermənilər mərkəzi Gəncəsər olan müstəqil Alban Kilsəsinin ləğv edilərək Eçmiədzinə tabe edilməsinə nail olduqdan sonra 1910-1911-ci illərdə müqəddəs Rusiya Sinodunun dini arxivlərdəki “lazımsız sənədlərin məhv edilməsi” qərarı adı altında Alban Kilsəsinə məxsus dini və tarixi əsərləri məhv etdilər. Məhz yuxarıda göstərilən səbəblər nəticəsində alban yazısı və geniş yayılmış ədəbiyyatı təcridən aradan çıxıb [12, s. 221-225].

Uzun müddət ərzində alban əlifbasının, yazısının olmasını təsdiq edən və onun haqqında ümumi anlayış verən heç bir inandırıcı sənəd tapılmayıb. Nəhayət, 1937-ci ildə bu sahədə elmi cəhətdən qiymətli kəşf filologiya elmləri doktoru, professor, erməni dili mütəxəssisi İ.V.Abuladzeyə müyəssər olub. Gürcü alimi İ.V.Abuladze Matsenadaranda işləyərkən alban əlifbasının 7117 saylı əlyazmasını XV əsrə məxsus əlyazmanın içərisində aşkar edib.

XIX əsrin əvvəllərindən Cənubi Qafqazda kütləvi şəkildə kök salan ermənilər Alban mədəniyyətinin bu nümunələrindən dərhal yararlanmağa başladılar. Onlar qədim xalq obrazı yaratmaq, bununla da ermənilərin digər xalq və millətlərdən daha üstün olduqlarını nümayiş etdirmək üçün öz mədəniyyətlərinin, dini rəmzlərinin və xaçlarının təkmilləşdirilməsi ilə məşğul olmağa başladılar [13, s.69].

3) Qərbi Azərbaycanın və Qarabağın işğalından sonra ermənilər ələ keçirdikləri monastırları açıq-aşkar erməniləşdirdilər.

İlk hədəf isə Qarabağ və Qərbi Azərbaycan ərazisində olan Alban dövrü xaç rəmzlərinin ya tamamilə məhv edilməsi, ya da formalarının dəyişdirilməsi üçün çoxsaylı layihələrə külli miqdarda pulların ayrılması oldu. Sovet dövründə isə nəinki Qarabağ və Qərbi Azərbaycan ərazilərində olan, hətta harada Alban kilsəsi varsa, orada olan Alban xaçlarını erməniləşdirməyə başladılar. Onlar təkcə bu xaçları dəyişməklə kifayətlənməyib divarlarda erməni dilində yazılar da yazmağa başladılar. Məsələn üçün, iki il öncə Kəlbəcər ərazisində baş verən hadisə ermənilərin iç üzünü ortaya qoydu. Kəlbəcər ərazisində Alban xaçları ilə bəzədilmiş kilsəni erməni monastırı kimi təqdim edən ermənilər bununla kifayətlənməyərək, abidənin daşları üzərinə erməni əlifbası ilə sözlər yazaraq bunu guya əsrlər öncəyə aid yazı kimi təqdim etməyə cəhd göstərdilər. Lakin

onların hazırladığı sosial çarx Albaniya tarixi ilə məşğul olan ruslar tərəfindən ifşa edildi. Alban-udi xristian icmasının sədri Robert Mobili bununla bağlı açıqlamasında bildirir ki, “Onlar Alban mədəni irsi və udilərə məxsus abidələri saxtalaşdıraraq erməni kilsələri kimi təqdim edirlər. Ermənilər kilsələr üzərindəki yazıları və xaçları dəyişdiriblər. Bu açıq-aydın görünür. Alban kilsələrinin xaçları fərqlidir” [14].

Alban xaçı dünyada yeganə xaçdır ki, Xristianlığa qədərki inancların və kainatı dərkətmənin əlamətlərini özündə cəmləşdirən işarələrə malikdir. Bu xaçların bütün kompozisiyaları göylə yerin əlaqəsi, günəş, işıq, nur və məhsuldarlıq simvolu kimi əks olunmuşdur. Bütün alban yazılı daşlarının üzərindəki Xristianlığaqədərki inancların və kainat qüvvələrinin qanunauyğun şəkildə yerləşməsi ilə dini-bədii qanunlara tabe olunmuş özünəməxsus təsvirlər təşkil edir ki, bu da başqa xalqların xaç təsvirlərində yoxdur [15, s.3].

Alban dövrü abidələrində, xüsusilə xaçdaşların dekorundakı bədii kompozisiyalarda Xristianlığın simvolu olan xaç təsvirləri ilə yanaşı, türk etiqləri, dünyagörüşü, sənət ənənələri və mədəniyyətinə məxsus müxtəlif elementlər müşahidə olunur. İngilis şərqşünası və arxeoloqu K.Vilson qədim İran mədəniyyətindən danışarkən göstərir ki, “... əldə edilən məlumat və nişanələr deməyə əsas verir ki, daha qədim mədəniyyət mərkəzi Azərbaycan olmuşdur” [16, s.63]. Çünki alban xaçları üç yarpaqlıdır və “gül-yarpaq” xaçlar növünə aid edirlər. Bunlara müəyyən ədəbiyyatda “lilyaflüor” xaçı da deyirlər və bu xaçların qol-qanadlarındakı “üçlük” albanların qədim inanclarını (Günəş, Ay və Od) təsbit edir [17, s.56-68]. Lakin Qaliçyanın göstərdiyi nümunələrin hamısı vaxtilə albanlar yaşayan arealdan götürülüb (Tiflis ətrafı, İran Culfası), sonralar isə kiçik dəyişikliklərlə erməniləşdirilib.

Oxşarlıq məhz oğurluğun törəməsidir. Ermənilərin işğal etdikləri Azərbaycan ərazilərində xaçdaşlarının istehsalı ilə məşğul olmaları, ilk baxışdan Xristianlığın təbliği kimi görünsə də, əslində, bu prosesin gedişi Azərbaycan torpaqlarının erməniləşdirilməsinə xidmət edir. Onlar sadəcə, heç bir bədii mənə kəsb etməyən cansıxıcı erməni xaçdaşlarının yeniləşdirilməsi işlərindən cana doyaraq, son zamanlar Alban xaçdaşlarının bədii nümunə və ornamentlərindən istifadə etməyə başladılar. Bu yolla ermənilər, çoxlu sayda Alban xaçdaşının dekorativ tərtibatı ilə eyni olan (yalnız bu daşların ornament və bəzəklərində dəyişiklik edərək) oyma və qabartma üsulu ilə xaçdaşları, başdaşları və nişan daşları yonaraq Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin müxtəlif yerlərində, bir zamanlar regionun istirahət mərkəzləri olmuş ərazilərində, yol kənarlarında, bulaqların ətraflarında, yaşayış mərkəzlərinin baxımlı yerlərində, bağlarda, parklarda, memarlıq abidələrinin üzərində, qəbiristanlarda və s. yerlərdə kütləvi şəkildə yerləşdirirlər.

Beləliklə, alim mütəxəssislər alban xaçdaşlarını bədii tərtibatı və özünəməxsus təsvir xüsusiyyətlərinə görə dörd qrupa bölürlər ki, bunlar da Xaçın, Artsak, Cuğa və Yenivəng xaçdaşlarıdır. Bu alban xaç daşlarını araşdıran mütəxəssislər belə nəticəyə gəliblər ki, həmin xaç daşları qədim antropomorf incəsənət əsərlərindən əmələ gəlib. Ümumiyyətlə, ermənilər Qarabağ zonasında aşkara çıxarılan xaçdaşlarına daim sahiblənməyə çalışıblar. Belə daşları onlar fürsət düşdükcə oğurlayaraq Eçmiədzinə aparıblar. Artsak xaç daşı kimi tanınan belə daşlar Ağdərə, Şuşa, Xocalı, Tərtər, Gədəbəy və başqa ətraf rayonlarda aşkar edilib. Alimlər

onların arasında 1633-cü ilə aid xaçdaşını ən maraqlı nümunə hesab edirlər. Həmin xaçdaşı SSRİ vaxtında qanunsuz şəkildə Azərbaycanca Ermənistanın Eçmiədzin şəhərinə aparılıb və indi orada saxlanılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Олжас Сулейменов. Литература – это жизнь: о литературе и литераторах. Алматы: Издательский дом “Библиотека Олжаса”, 2011 г.
2. Zaza Aleksidze. Qafqaz albanları dilləndilər. “Artanuci”, 2003.
3. Herodot. Tarix, IV kitab, 114-cü abzas.
4. Страбон. География / Пер. с др.-греч. Г.А.Стратановского под ред. О.О.Крюгера, общ. ред. С.Л.Утченко. 2-е изд., репр. М.: Ладомир, 1994, 944 с.
5. Moisey Kalankatuklu. Albaniya tarixi. Bakı: 1993.
6. Vəxtiyar Tuncay. Qərbi Azərbaycandakı kilsələri albanlar tikib, Üç nöqtə.-2016.-21 sentyabr-№ 167.-S.5.
7. З.И.Ямпольский. Две заметки к трактовке Страбонова текста об Азербайджанской Албании // Изв. АзФАН, № 7, 1942.
8. Mahmut Niyazi Sezgin. Anadolu Türklüğünün Kayıp Halkası: Gregoryen Türkler // “2023 Dergisi”, Kasım sayı 15, 2005.
9. Erich Feigl. Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi. Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, Haziran-Temmuz-Ağustos 2001 / <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=211>
10. Erdal İlter. Ermenistan Adı, Menşei ve Bazı Ermeni İddiaları Üzerine. Ermeni Araştırmaları, Sayı 6, Yaz 2002 / (<http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=153>)
11. Bilal Dedeyev. Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış. Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz. Der. Osman Nuri Aras. Bakü: “Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları”, 2008.
12. В.Л.Величко. Кавказ. Русское дело и междуплеменные. Тифлис: 1886.
13. N.Ə.Alışov. Azərbaycan Respublikasının qərb bölgəsinin xristian abidələri və onların öyrənilməsinin əhəmiyyəti // “Antik və orta əsr Azərbaycan şəhərləri: arxeoloji irs, tarix və memarlığı. 27-28 oktyabr 2010. Azərbaycan, Şəmkir-Gədəbəy. Beynəlxalq elmi konfransın materialları”. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2012.
14. Д.И.Протопопов. Объяснение всеносного бдения и литургии. Москва: “Изд. Ступина”, 1908.
15. <http://femida.az/az/news/23452>
16. А.Шанидзе. Новооткрытый алфавит Кафказских Албанцев и его значения для науки. Изв. НЯМИК. Груз. ФАН ССР, Т.4,1938 с.
17. К.М.Алиева. Тебризская ковровая школа XVI – XVII вв. Баку: «Элм», 1999.

Заур Алиев

АЛБАНЦЫ ИЛИ АРМЯНЕ

РЕЗЮМЕ

Кавказская Албания, также известная как Алванк на армянском языке, Ардхан на Партианском, Арран на персидском и Аль-Ран на арабском, была древним царством, существовавшим на территории современной Азербайджанской Республики и южного Дагестана. Название «Албания» является латинским и обозначает «гористую землю». Родное название для страны неизвестно. Современные азербайджанцы склонны рассматривать древних албанцев как корень своей национальности. Царство Кавказская Албания (Агбания, Агвания) было основано в конце 4 - начале 3 века до нашей эры. Албанцы впервые упоминаются в 331 году до нашей эры в битве при Гаугамеле как участники из сатрапа Медия. Части Кавказской Албании, включая Утик на правом берегу реки Куры были завоеваны армянами, в I веке до н. э.

Zaur Aliyev

ALBANIANS OR ARMENIANS

SUMMARY

Caucasian Albania, also known as Alvank in Armenian, Ardhan in Parthian, Arran in Persian, and Al-Ran in Arabic, was an ancient kingdom, which existed on the territory of present-day Republic of Azerbaijan and southern Dagestan. The name “Albania” is Latin, and denotes “mountainous land”. The native name for the country is unknown. Modern Azerbaijanis tend to regard ancient Albanians as the root of their nationality. The kingdom of Caucasian Albania (Aghbania, Aghvania) was founded in the late 4th - early 3rd century BC. Albanians are mentioned for the first time in 331 BC at the Battle of Gaugamela as participants from the satrapy of Media. Parts of Caucasian Albania, including Utik on the right bank of the Kura river were conquered by the Armenians, in the 1st century B.C.